BESCHOUWINGEN OVER
OORLOG EN DOOD

DOOR

Prof. Dr. SIGM. FREUD

MET TOESTEMMING VAN DEN SCHRIJVER VERTAALD

DOOR

Dr. J. E. G. VAN EMDEN
TE 'S-GRAVENHAGE

LEIDEN — S. C. VAN DOESBURGH — 1917

BESCHOUWINGEN OVER OORLOG EN DOOD

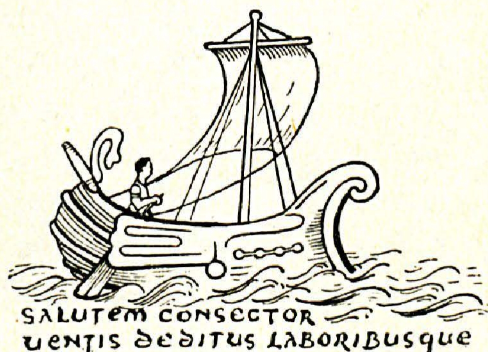
DOOR

Prof. Dr. SIGM. FREUD

MET TOESTEMMING VAN DEN SCHRIJVER VERTAALD

DOOR

Dr. J. E. G. VAN EMDEN
TE 'S-GRAVENHAGE

LEIDEN — S. C. VAN DOESBURGH — 1917

VOORWOORD.

Tot nu toe mochten wij voor de onmiddellijke verschrikkingen van het geweldige wereldgebeuren om ons heen gespaard blijven; toch heeft het niet nagelaten eene groote beroering ook in ons volk teweeg te brengen en bij velen affecten tevoorschijn te roepen, die menigmaal in wijze en in sterkte van uiting slechts weinig onderdoen voor wat wij bij de bewoners van de oorlogvoerende landen zelve kunnen waarnemen.

De wijze van denken van niet weinigen uit onze omgeving heeft ons moeten verbazen: goedkeuring, ook algeheele, ja zelfs verheerlijking van de meest brutale geweldenarij van de mogendheden, voor welke zij partij kozen en waarmede zij zich als het ware vereenzelvigen, gepaard met de scherpste afkeuring en veroordeeling voor wat de tegenpartij zich meende te mogen en te moeten veroorloven en bovendien soms wraakphantasieën van primitieven en bedenkelijken aard, ontwaart men bij vele menschen, van wie men krachtens het door hen bereikte peil van beschaving en intellect, een dergelijke wijze van oordeelen en reageeren niet zou hebben verwacht. De omgang tusschen vele te voren met elkander bevriende personen moest worden afgebroken en in vele gezinnen en families is de vrede slechts te bewaren op voorwaarde, dat over den oorlog, maar ook over.... den vrede niet van gedachten worde gewisseld.

Het komt mij voor, dat het zijn nut kan hebben de zakelijke, heldere uiteenzettingen van den steeds meer de aan-

dacht trekkenden Weenschen psychiater en psycholoog Sigmund Freud, neergelegd in zijn „*Zeitgemässes über Krieg und Tod*" ook in ons land bekendheid te verschaffen. Zij zijn gebaseerd op zijne zienswijze betreffende de samenstelling en de ontwikkeling van ons zieleleven, aan welks onbewusten inhoud door hem zulk een belangrijken invloed op ons geheele wezen wordt toegekend.

Niet het minst zullen zijne beschouwingen over het probleem van den dood — den eigen dood en dien van anderen —, dat reeds in gewone omstandigheden den mensch meer bezig houdt dan men wel denkt en dat thans zeker een meer actueele beteekenis gekregen heeft, menigeen belangstelling kunnen inboezemen, tot tegenspraak prikkelen en in elk geval stof tot nadenken kunnen geven.

Den Haag, Januari 1917.

J. E. G. VAN EMDEN.

BESCHOUWINGEN OVER OORLOG EN DOOD

Duizelend door de emoties van dezen oorlogstijd, eenzijdig ingelicht, niet in staat de groote veranderingen, die deels reeds plaats grepen, deels nog in wording zijn van op voldoenden afstand te beschouwen en in volslagen onwetendheid omtrent hetgeen de toekomst zal brengen, weten wij niet wat te denken van de verbijsterende indrukken, die zich aan ons opdringen en twijfelen wij aan de waarde van ons eigen oordeel. Het schijnt ons toe dat nog nimmer eene gebeurtenis zooveel van het kostbaarste goed der menschelijke gemeenschap vernielde, zooveel van de helderste koppen in verwarring bracht en zoo diep het hoogste omlaag trok. Zelfs de wetenschap kan niet meer onpartijdig en vrij van hartstocht oordeelen; hare tot het uiterst verbitterde dienaren pogen aan haar de wapenen te ontleenen om den vijand te helpen bestrijden. De anthropoloog moet den tegenstander voor minderwaardig en gedegenereerd verklaren, de psychiater moet krenking van zijn geestvermogens en zielsziekte bij hem diagnosticeeren. Intusschen voelen wij waarschijnlijk de verschrikkelijke ellende van dezen tijd bovenmate sterk en hebben wij niet het recht om haar te vergelijken met het kwaad van vroegere tijden, die wij niet beleefden.

De enkeling, die niet zelf medestrijdt en dus niet een onderdeeltje van de reusachtige oorlogsmachine is gaan uitmaken voelt zich gedesorienteerd en in zijn prestatievermogen belemmerd. Naar mijne meening zal elke kleine wenk, die

het hem vergemakkelijkt, ten minste in zijn eigen binnenste den weg te vinden, hem welkom zijn. Twee van de factoren, waaraan de psychische ellende der thuisgeblevenen te wijten is en waarmede zij zulk een moeite hebben om in het reine te komen, wil ik op den voorgrond stellen en hier behandelen: De ontgoocheling, die deze oorlog heeft te voorschijn geroepen en de verandering van onze wijze van voelen tegenover den dood, waartoe hij — evenals alle andere oorlogen — ons noopt.

I. De ontgoocheling door den oorlog.

Als ik van ontgoocheling spreek, begrijpt iedereen terstond wat ik daarmede bedoel. Ook zonder overdreven medelijdend van natuur te zijn, ja zelfs als men de biologische en psychische noodzakelijkheid van het lijden voor de oeconomie van het menschenleven inziet, kan men toch nog den oorlog in zijne middelen en doeleinden veroordeelen en hunkeren naar het ophouden van allen oorlog. Men zeide wel is waar tot zich zelf, dat oorlogen niet zouden kunnen uitblijven, zoolang de volkeren onder zoo zeer verschillende bestaansvoorwaarden leven, zoolang de waarde van een menschenleven zoo verschillend bij hen wordt geteld en zoolang de haat, die hen verdeeld houdt zulk een sterke psychische drijfkracht vertegenwoordigt. Men was er dus op voorbereid, dat oorlogen tusschen de primitieve en de beschaafde volkeren, tusschen de menschenrassen met verschillende huidkleur en ook zelfs oorlogen met en tusschen de weinig ontwikkelde of verwilderde volken van Europa nog gedurende geruimen tijd op de aandacht van het menschdom zouden beslag leggen. Maar men verstoutte zich toch om iets anders te hopen! Van de groote wereldnaties van het blanke ras, waaraan de wereldheerschappij en de leiding van het menschdom was ten deel gevallen en die,

zooals men wist, de groote wereldbelangen voorstonden, van deze volkeren, wier beschaving zooveel natuurkrachten technisch leerde beheerschen en kunst en wetenschap deed bloeien, had men verwacht, dat zij in staat zouden blijken oneenigheden en tegenstrijdigheden hunner belangen langs andere wegen tot oplossing te brengen. In den boezem van elk dezer naties, bestonden voor het individu, — wilde het aan het beschaafde gemeenschapsleven deelnemen — hooge zedelijke eischen als norm voor hun levenswandel.

Deze dikwijls overdreven gestrenge voorschriften eischten veel van hem: uitgebreide zelfbeperking en eene diepgaande zelfverloochening ten opzichte van het bevredigen van zijne driften. In de eerste plaats was het hem verboden zich de buitengewone voordeelen te verschaffen, die het zich bedienen van leugen en bedrog in den strijd om het bestaan met den evenmensch kan opleveren. De beschaafde staat achtte deze zedelijke normen den grondslag van zijn voortbestaan, greep krachtig in wanneer iemand het waagde die aan te tasten en verklaarde het menigmaal voor ondoenlijk op eene kritisch verstandelijke beoordeeling er van in te gaan. Men kon dus aannemen, dat de staat zelf ze ook zou willen respecteeren en niet voornemens was er inbreuk op te maken, daar hij anders in strijd zou komen met de grondslagen van zijn eigen bestaan. Wel is waar had men al kunnen vaststellen, dat in deze beschaafde staten er zekere, als 't ware er in gestrooide, bevolkingsgroepjes van ander ras werden aangetroffen, die men alom niet gaarne mocht lijden en die slechts met tegenzin en ook niet in vollen omvang tot het deelnemen aan den gemeenschappelijken arbeid der beschaving werden toegelaten, ofschoon zij in voldoende mate hunne geschiktheid er voor hadden bewezen. Maar de groote volken zelve dan, hadden — zoo zou men denken — toch wel zooveel inzicht betreffende hunne punten van

overeenkomst en zooveel verdraagzaamheid ten opzichte van hunne punten van verschil zich eigen gemaakt, dat de begrippen „vreemdeling" en „vijand" niet meer, zooals nog in de klassieke oudheid, één en hetzelfde mochten beteekenen.

In het vertrouwen op deze eensgezindheid der beschaafde volken hebben tal van menschen de woonplaats in hun vaderland verlaten, zich in den vreemde gevestigd en hun bestaan op het verkeer tusschen bevriende volkeren gegrondvest. Wie nu door zijne levensomstandigheden niet voortdurend aan dezelfde verblijfplaats gebonden was, kon uit het allerbeste en schoonste dat de verschillende beschaafde landen elk afzonderlijk bezitten, zich als het ware een nieuw en grooter vaderland samenstellen, waarin hij vrank en vrij zich kon bewegen. Zoo kon hij genieten van de blauwe en ook van de grauwe zee, van de schoonheid van de sneeuwbergen en van die der groene weilanden, zoowel van de betoovering van de noordelijke wouden als van de pracht der zuidelijke vegetatie, van de stemmingen opgewekt door landschappen met groote historische herinneringen en van de stilte der ongerepte natuur. Dit nieuwe vaderland was voor hem ook een museum gevuld met alle schatten, die de kunstenaars gedurende vele eeuwen hadden geschapen en aan de beschaafde wereld hadden nagelaten. Dit museum zaal in zaal uit doorwandelende, kon hij met onpartijdigheid en waardeering vaststellen, hoe verschillend de types van volkomenheid zijn, welke verschil in bloedmenging en in geschiedenis en de eigenaardigheden van den moederbodem bij zijne compatriotten in ruimeren zin, hadden doen tot ontwikkeling komen. Hier was de koele onbuigzame energie tot het hoogste peil van ontwikkeling opgevoerd, dáár de bevallige kunst het leven mooier te maken, elders weer de zin voor orde en regel of wel andere van de eigenschappen, die den mensch tot heerscher op aarde hebben gemaakt.

Laten wij ook niet vergeten, dat ieder wereldburger zich zijn eigen „*Parnassus*" en zijn eigen „*School van Athene*" had samengesteld. Onder de groote denkers, dichters, kunstenaars van alle volken had hij diegene uitgezocht, aan wie hij het beste, van wat hem aan levensgenot en levensinzicht toegankelijk was geworden, meende te danken te hebben, en naast de onsterfelijke *Ouden* en naast de grootmeesters van zijn eigen taal had hij hun een plaats in zijne vereering ingeruimd. Geen enkele van deze „grooten" was hem vreemd gebleven omdat hij een andere taal had gesproken, noch de onovertroffen doorgronder van de menschelijke hartstochten, noch de over de schoonheid in vervoering gerakende droomer of de geweldig toornende propheet, en de fijne spotter en nooit meende hij zich te moeten verwijten, dat hij daarom zijn eigen volk en zijn eigen geliefde moedertaal afvallig zou zijn geworden.

Dit genieten van het goede der gemeenschappelijke beschaving werd af en toe gestoord door waarschuwende stemmen, die betoogden, dat van oudsher bestaande verschilpunten den oorlog ook tusschen de deelgenooten in de cultuur, onvermijdelijk maakten. Men weigerde dat te gelooven; maar hoe stelde men zich ten slotte zulk een oorlog voor, wanneer het er dan ooit toe komen moest? Als eene gelegenheid om te toonen hoezeer het gemeenschapsgevoel der menschen was vooruitgegaan, sedert den tijd dat de *Grieksche Amphiktyonenverbonden* het verbod hadden uitgevaardigd een tot den bond behoorende stad te verwoesten, de olijfboomen om te hakken en haar den watertoevoer af te snijden! Als een ridderlijke strijd, die er toe beperkt zou blijven de meerderheid van een der partijen vast te stellen, terwijl al het mogelijke zou worden in het werk gesteld om alle ellende, die op deze beslissing van geen invloed kon zijn, te vermijden. De gewonde, die den strijd moest opgeven zou in elk opzicht gespaard worden

evenals de arts en de verpleger, die zich aan zijn zorg komen wijden. Natuurlijk zou het niet oorlogvoerende deel der bevolking, evenals de buiten den strijd blijvende vrouwen en de kinderen, — die als ze zouden zijn opgegroeid elkanders vrienden en medehelpers zouden worden — in alle opzichten worden ontzien. Ook zouden al de internationale ondernemingen en instellingen, waarin gedurende den vrede de gemeenschappelijke beschaving zich had belichaamd, gehandhaafd blijven.

Zulk een oorlog zou toch altijd nog genoeg verschrikkingen en moeilijk te verdragen ellende met zich brengen, maar had dan ten minste de ontwikkeling der ethische betrekkingen tusschen de eenheden van hooger orde van het menschdom, tusschen de volkeren en de staten niet onderbroken.

De oorlog, dien wij onmogelijk achtten, brak nu uit en bracht de ontgoocheling. Hij is niet slechts bloediger en brengt niet alleen ten gevolge van de grootere volmaaktheid der aanvals- en verdedigingswapenen, grooter verliezen dan elke oorlog ooit te voren, maar hij wordt tevens met minstens even groote wreedheid, verbittering en niets ontziende meedoogenloosheid gevoerd, als welke vroegere dan ook. Men stoort zich niet aan de in vredestijd op zich genomen beperkende bepalingen, die den naam van volkenrecht dragen, houdt geen rekening met de voorrechten van den gewonde en van den geneesheer en met het onderscheid tusschen strijders en noncombattanten en spaart ook het particulier eigendom niet. Alles wat in den weg staat wordt in blinde woede neergeworpen als of er hierna geen toekomst en geen vrede meer in het menschdom zou kunnen bestaan. Deze oorlog verscheurt alle banden van gemeenschap tusschen de met elkander worstelende volken en dreigt eene verbittering te zullen achterlaten, die een weder aanknoopen daarvan voor langen tijd onmogelijk zal maken.

Ook kwam het bijna onbegrijpelijke verschijnsel aan den

dag, dat de beschaafde volken elkander zoo weinig kennen en begrijpen, dat het eene met haat en afschuw vervuld kan zijn tegen het andere. Ja, dat een der groote cultuurvolken zoo algemeen gehaat is, dat er eene poging kon worden gewaagd het als „barbaarsch" van de beschavingsgemeenschap uit te sluiten, ofschoon het door groote bijdragen aan den beschavingsarbeid zijn aanleg daarvoor reeds lang heeft bewezen. Wij koesteren de hoop, dat eene onpartijdige geschiedkundige beoordeeling het bewijs moge brengen, dat juist deze natie, die, in welker taal[1]) wij schrijven en voor welker overwinning zij die ons lief zijn strijden, zich het minst tegen de wetten der menschelijkheid heeft vergrepen. Doch wie mag in zulk een tijd zich tot rechter opwerpen in eigen zaak?

De volken worden zoo ten naasten bij door de staten, die zij vormen vertegenwoordigd en deze staten weer door hunne regeeringen. Het afzonderlijke individu kan in dezen oorlog met ontzetting vaststellen — iets wat zich ook in vredestijd reeds soms aan hem opdrong — dat de staat aan het individu het plegen van onrecht verboden heeft, niet om het af te schaffen, maar om het te monopoliseeren, zooals zout en tabak. De oorlogvoerende staat veroorlooft zich ieder onrecht, elke geweldenarij, waardoor het individu, dat zich daartoe mocht verstouten, onteerd zou zijn. Hij bedient zich niet alleen van geoorloofde listen, doch ook van bewuste leugens en opzettelijk bedrog tegen den vijand en wel in eene mate, die het tot dusverre in vroegere oorlogen gebruikelijke schijnt te overtreffen. De staat vergt van de burgers het uiterste aan gehoorzaamheid en zelfopoffering, doch tegelijkertijd behandelt hij hen door eene overdreven geheimzinnigheid en eene censuur op het doen van mededeelingen en het uiten hunner meening

[1]) Dit stuk werd oorspronkelijk in het Duitsch geschreven.

als onmondigen en dit maakt de aldus intellectueel onderdrukten geestelijk weerloos tegenover iedere ongunstige situatie en elk los gerucht. Hij houdt zich niet aan beloften en verdragen, waarmede hij tegenover andere staten zich had gebonden, erkent zonder blikken of blozen zijne hebzucht en zijn streven naar machtsuitbreiding en dit alles moet het individu uit vaderlandsliefde dan maar goedkeuren.

Men kome niet met de tegenwerping, dat de staat nu eenmaal niet van het plegen van onrecht kan afzien, omdat hij daardoor in het nadeel zou komen: ook voor het individu is het in den regel zeer onvoordeelig zich te moeten richten naar zedelijke voorschriften en zich te moeten onthouden van brutaal machtsmisbruik en slechts zelden is de staat in de gelegenheid hem voor het aldus van hem gevergde offer schadeloos te stellen. Het is dan ook niet te verwonderen dat de ontwrichting van alle zedelijke verhoudingen tusschen de tot grootere eenheden gegroepeerde menschen, op de zedelijkheid van de personen afzonderlijk heeft teruggewerkt; immers ons geweten is niet de onbuigzame rechter, waarvoor de ethica het zoo gaarne uitgeeft, doch is in oorsprong „sociale angst" en niets anders. Waar de maatschappij het afkeurende verbod opheft, daar houdt ook de onderdrukking van de booze lusten op en de menschen komen tot daden van wreedheid, arglist, verraad en ruwheid, die men met het door hen bereikte beschavingsniveau onvereenigbaar zou hebben geacht.

En zoo staat dan de wereldburger van wien ik hierboven sprak, radeloos en vervreemd tegenover de zoo veranderde wereld: zijn „grooter vaderland" uiteengevallen, de gemeenschappelijke goederen verwoest, de medeburgers met elkander in veete en diep gezonken!

Er kan evenwel eenige critiek geoefend worden op zijne ontgoocheling. Strikt genomen heeft zij geen recht van bestaan, want zij is het gevolg van het in rook opgaan eener illusie. Wij

maken ons gaarne illusies, daar zij gevoelens van onlust bespa(ren en in de plaats daarvan ons zelfs genotvolle oogenblikken verschaffen. Maar wij moeten het dan ook zonder klagen op den koop toe nemen, wanneer, als zij op een goeden dag in botsing komen met een stuk werkelijkheid, er niets van overblijft.

In dezen oorlog zijn wij vooral in twee opzichten ontnuchterd: door de geringe mate van zedelijkheid in hun optreden naar buiten van de staten, die zich naar binnen tot hoeders van de zedelijke normen opwerpen, en door het brute optreden der individuen, van wie men als van deelgenooten in de hoogste beschaving, iets dergelijks niet had durven verwachten.

Laat ons met het tweede punt beginnen en de opvatting, die wij willen critiseeren in het kort trachten samen te vatten. Wat stelt men zich eigenlijk wel voor, dat er gebeurt wanneer een mensch tot een hoogeren trap van zedelijkheid opklimt? Allicht zal men geneigd zijn tot het antwoord: wel, hij is van zijn geboorte en van het eerste begin af edel en goed. Hier zullen wij maar niet verder op in gaan. Een tweede antwoord zal uitgaan van de opvatting, dat wij hier met een ontwikkelingsproces te maken moeten hebben en dan wel aannemen, dat deze ontwikkeling hierin bestaat, dat de booze neigingen in den mensch worden uitgeroeid om onder den invloed van zijne opvoeding en van zijne beschaafde omgeving door neigingen tot het goede te worden vervangen. Maar dan moet men zich toch er over verwonderen, dat bij iemand, die aldus werd opgevoed, het booze weer zoo krachtig kan te voorschijn treden.

Maar in dit antwoord schuilt ook de stelling, die wij willen bestrijden. In werkelijkheid bestaat er geen „uitroeien" van het kwade! Integendeel, het psychologische — in engeren zin het psycho-analytische — onderzoek brengt aan den dag, dat het diepste wezen van den mensch uit

aandriften van elementaire natuur bestaat, die bij alle menschen van gelijken aard zijn en op de bevrediging van bepaalde primitieve behoeften aansturen. Deze aandriften zijn op zich zelf beschouwd, noch goed noch slecht. In dit opzicht classificeeren wij haar en hare uitingen in verband telkens met de behoeften en eischen van de maatschappij. Toegegeven moet worden, dat die aandriften, welke door de maatschappij als slecht worden gebrandmerkt — bij voorbeeld de zelfzuchtige en de wreedaardige — allen tot deze primitieve behooren.

Deze primitieve aandriften maken, voor en aleer zij bij den volwassen mensch tot functioneering worden toegelaten, een langen ontwikkelingsgang door. Ze worden aan banden gelegd, op andere doeleinden gericht en op ander gebied overgebracht, zij ondergaan versmeltingen met elkander, veranderen van objecten, keeren zich voor een deel tegen den persoon zelf. Als reactie tegen sommige driften ontwikkelen zich eigenschappen met een er aan tegenovergestelde strekking en deze wekken den bedriegelijken schijn alsof hun inhoud in werkelijkheid veranderd ware, alsof egoïsme in altruïsme en wreedheid in medelijdendheid ware overgegaan. Het ontstaan van deze „reactievormingen" wordt bevorderd door het feit, dat verschillende driften bijna van den aanvang af in koppels van aan elkander tegengestelde neigingen optreden, een hoogst merkwaardige en voor den leek bevreemdende toestand, waaraan de naam van „gevoelsambivalentie" is gegeven. Het gemakkelijkst te constateeren en te begrijpen op dit gebied is het feit, dat zoo dikwijls bij een en denzelfden persoon het vermogen om sterk lief te hebben met dat om sterk te haten vereenigd voorkomt. De psychoanalyse voegt hieraan toe, dat die twee tegengestelde gevoelens niet zelden ook weer den zelfden persoon tot object uitkiezen.

Eerst nadat het individu al zulke lotswisselingen van zijne

driften is te boven gekomen, treedt datgene te voorschijn, wat men zijn karakter noemt en dat, zooals men weet, slechts zeer onvoldoende als „goed" of „slecht" kan worden geclassificeerd. Slechts zelden is de mensch heelemaal goed of heelemaal slecht, doch meestal „goed" in het eene en „slecht" in een ander opzicht of „goed" in bepaalde en bepaald „slecht" in andere uitwendige omstandigheden. Interessant is de ervaring, dat de aanwezigheid bij een kind van oorspronkelijk sterke „slechte" neigingen zoo dikwijls gevolgd wordt door een bijzonder duidelijke verandering ten „goede" bij den volwassene. De kinderen met het sterkste egoisme kunnen de meest hulpvaardige en meest opofferende medeburgers worden; de meeste tot dweepziek medelijden overhellende personen, de menschenvrienden en dierenbeschermers hebben zich uit kleine sadisten en dierenkwellers ontwikkeld.

De vervorming van de „booze" driften is het werk van twee in denzelfden zin werkende factoren: een inwendige en een uitwendige. De inwendige factor bestaat uit den invloed, die op de slechte — zeggen wij: de zelfzuchtige — driften wordt uitgeoefend door de erotiek, de behoefte aan liefde in den meest uitgebreiden zin genomen. Door de combinatie met de erotische componenten worden de zelfzuchtige neigingen veranderd in sociale. Men leert het ontvangen van liefde waardeeren als een voorrecht, ter wille waarvan men het wel mag overhebben van andere voordeelen afstand te doen.

De uitwendige factor, is de dwang, die van de opvoeding uitgaat: deze vertegenwoordigt de eischen van de beschaafde omgeving en wordt vervolgens door de directe inwerking van het milieu voortgezet. De beschaving is verworven ten koste van de bevrediging van sommige driften, waarvan afstand moest worden gedaan en vergt nu van elk individu van de aankomende generatie eene dergelijke zelfver-

loochening. Gedurende het individueele bestaan wordt er voortdurend „uitwendige" dwang omgezet in „inwendige". De invloed der beschaving heeft ten gevolge, dat steeds meer zelfzuchtige strevingen door combinatie en vermenging met erotische in altruistische, in sociale worden omgezet. Ten slotte mag men aannemen, dat alle dwang van binnen uit, die gedurende de ontwikkeling van den mensch zich doet gelden, oorspronkelijk, d. w. z. gedurende de geschiedenis van de menschwording, slechts een van buiten af inwerkende dwang is geweest. De hedendaagsche mensch brengt bij zijne geboorte als erfelijken organischen aanleg eene zekere neiging (dispositie) mede, om onder den invloed van een kleine stoot in de goede richting een deel der zelfzuchtige driften in sociale te doen overgaan. Een ander deel van deze omzetting der driften moet gedurende het leven zelf worden tot stand gebracht. Op deze wijze ondergaat ieder mensch op zich zelf niet alleen de inwerking van zijn tegenwoordig beschavingsmilieu, maar staat hij ook onder den invloed van de beschavingsgeschiedenis zijner voorouders.

Als wij de geschiktheid van den mensch om, onder invloed van het liefdeleven, zijne zelfzuchtige neigingen te vervormen zijn „beschavingsaanleg" noemen, dan kunnen wij daarvan zeggen, dat die uit twee gedeelten, een aangeboren en een gedurende het leven verworven deel bestaat, terwijl de verhouding tusschen deze twee, zoowel tot elkander als tot het onveranderd gebleven deel van zijn aandriften, individueel zeer verschillend is.

Over het algemeen zijn wij geneigd het aangeboren gedeelte te hoog aan te slaan en bovendien loopen wij gevaar den totalen cultuuraanleg in zijne verhouding tot het primitief gebleven deel van de aandriften te overschatten, zoodat wij in de verleiding komen de menschen „beter" te achten dan zij in werkelijkheid zijn. Er bestaat namelijk

nog een andere factor, die ons oordeel vertroebelt en de eindconclusie te gunstig doet luiden.

De innerlijke aandriften van een ander mensch ontsnappen natuurlijk aan onze waarneming. Wij besluiten tot hun bestaan op grond van zijn gedrag en van zijn daden, welke wij aan uit zijn neigingen en aandriften voortkomende motieven uit zijn driftleven toeschrijven. Onvermijdelijk moet eene dergelijke conclusie in een aantal gevallen onjuist zijn. Dezelfde uit het oogpunt der beschaving „goede" daden kunnen de eene keer wel, de andere keer niet, uit „edele" motieven voortspruiten. De theoretische ethicus noemt slechts die handelingen „goed", welke voortkomen uit goede neigingen, de andere worden door hem niet geteld. Doch de op practische resultaten lettende maatschappij bekommert zich over het algemeen niet om dit onderscheid; zij vergenoegt zich er mede, dat de mensch zich in handel en wandel aan de eischen der beschaving houdt en vraagt gewoonlijk niet naar zijne motieven.

Wij hoorden reeds, dat de dwang van buiten, dien opvoeding en inwerking van het milieu op den mensch uitoefenen, eene verdere vervorming van zijn aandriften ten goede, een overgang van egoïsme in altruïsme ten gevolge heeft. Maar dit is niet noodzakelijk en ook niet regelmatig het resultaat van de inwerking van dwang van buiten. Opvoeding en milieu beschikken niet slechts over bewijzen van liefde en genegenheid als belooning, doch zij werken ook met een andere soort praemiën, n. l. de vergelding met loon en met straf. Dit kan maken dat degene, die aan hun invloed onderworpen is, er toe overgaat zich goed — in maatschappelijken zin — te gedragen, ook zonder dat bij hem eene veredeling der aandriften, eene omzetting van zelfzuchtige neigingen in sociale heeft plaats gegrepen. In grove trekken zal het resultaat hetzelfde zijn; eerst in buitengewone omstandigheden zal het blijken, dat de een altijd

goed handelt omdat zijne neigingen hem daartoe nopen, de ander daarentegen slechts braaf is *voor zoolang* en *voor zoover* hij in deze beschaafde wijze van doen voor zijne zelfzuchtige oogmerken voordeel ziet. Doch bij oppervlakkige bekendheid met iemand beschikken wij niet over een middel om de twee gevallen te onderscheiden en zal ons optimisme ons zeker verleiden tot eene sterke overschatting van het aantal werkelijk beschaafd geworden menschen.

De maatschappij, die zonder zich er om te bekommeren of de beweegredenen daartoe wel op eenen innerlijken drang berusten eischt, dat men goed handelt, heeft zich op deze wijze de gehoorzaamheid van een groot aantal menschen verzekerd, die daarbij niet volgens hun natuurlijken aard leven. Aangemoedigd door dit succes heeft zij zich laten verleiden de zedelijke eischen zoo hoog mogelijk op te voeren en op deze wijze hare leden gedwongen zich nog verder van hun op hunne oorspronkelijke driften berustenden aanleg te verwijderen. Er is hun dus eene voortdurende onderdrukking van hunne neigingen opgelegd en de daardoor opgewekte spanning komt in de merkwaardigste reactie- en compensatieverschijnselen tot uiting.

Op het gebied der sexualiteit, waar deze onderdrukking het minst door te voeren is, komen deze reactieverschijnselen in den vorm van neurotische ziekten aan den dag. De in andere opzichten door de beschaving uitgeoefende druk heeft wel is waar geen pathologische gevolgen, doch uit zich in karaktervervormingen en in het voortdurend klaar staan der beteugelde driften om bij de eerste de beste gelegenheid door te breken teneinde bevrediging te vinden. Wie nu genoopt is om zich voortdurend aan voorschriften te houden, die met zijne neigingen niet overeenkomen, die leeft in psychologischen zin boven zijn stand en dien mag men, om het even of dit verschil hem klaar en bewust is geworden of niet, objectief een huichelaar noemen. Het valt

niet te ontkennen, dat onze hedendaagsche maatschappij deze soort van huichelarij in buitengewone mate in de hand werkt. De bewering, dat zij op zulk eene huichelarij gebaseerd is en dat zij zich diepgaande veranderingen zou moeten laten welgevallen, als de menschen het zouden durven bestaan hun leven volgens de psychologische waarheid in te richten, is dan ook niet te gewaagd. Er zijn dus bepaald veel meer cultuurhuichelaars dan werkelijk beschaafde menschen, ja, men kan de vraag opwerpen of niet een zekere mate van cultuurhuichelarij voor de instandhouding van de beschaving ten slotte onmisbaar is, aangezien de aanleg tot beschaving bij den huidigen mensch misschien nog niet in voldoende mate *organisch* aanwezig is, om tot deze praestatie in staat te zijn. Aan den anderen kant biedt — zelfs op zoo'n bedenkelijken grondslag — de handhaving der beschaving ten minste het uitzicht, om bij elke volgende generatie den weg tot steeds dieper gaande veranderingen der aandriften verder te banen, veranderingen waarop eene betere beschaving zou kunnen worden opgebouwd.

Bovenstaande beschouwingen kunnen ons al vast dezen eenen troost geven, dat ons grievend leed en onze pijnlijke ontgoocheling ten gevolge van het met de beschaving zoo strijdige gedrag van onze wereldmedeburgers in dezen oorlog, ten onrechte zoo sterk waren. Zij berustten op eene illusie, waardoor wij ons in slaap lieten wiegen. In werkelijkheid zijn zij niet zoo diep gezonken als wij vreesden, daar zij lang zoo hoog niet stonden als wij wel dachten. Het feit dat de volken en staten, die een soort veeleenheden, een soort „grooter individuen" vormen, de wetten der zedelijkheid tegenover elkander op zijde schoven, werkte begrijpelijkerwijze als een prikkel voor hen om voor eene wijle zich aan den knellenden druk der beschaving te onttrekken en, al was het maar voorbijgaand, zich de bevrediging hunner inge-

houden driften te gunnen. Daarbij is aan hunne betrekkelijke zedelijkheid binnen het eigen volksverband, waarschijnlijk geen afbreuk gedaan.

Wij kunnen echter in de veranderingen, die de oorlog bij onze vroegere compatriotten aan den dag bracht een nog dieper inzicht krijgen, dat ons wederom waarschuwt hen niet onbillijk te beoordeelen. De ontwikkeling van het zieleleven vertoont namelijk eene eigenaardigheid, die wij bij andere ontwikkelingsgangen niet aantreffen. Als een dorp tot een stad wordt, als een kind tot een man opgroeit, dan gaan daarbij dorp en kind geheel op in de stad en in den man. Slechts de herinnering kan in het nieuwe beeld de oude trekken weer doen herleven; in werkelijkheid is het oude materiaal opgeruimd en zijn de oude vormen verdwenen en door nieuwe vervangen. Bij een ontwikkelingsgang in het zieleleven gaat het anders toe. Het verloop daarvan is er eigenlijk niet mee te vergelijken en wordt misschien het beste gekenschetst door te zeggen, dat iedere ontwikkelingstrap naast de volgende die er uit voortkwam, blijft voortbestaan.

Ofschoon het materiaal, waaraan de geheele rij van veranderingen zich afspeelde hetzelfde bleef, gaat toch die opvolging met een gelijktijdig blijven bestaan, eene coëxistentie der verschillende trappen gepaard. De vroegere zielstoestand moge al jaren lang niet tot uiting zijn gekomen, in zooverre blijft hij toch bestaan, dat hij op een goeden dag weder de vorm kan worden waarin de psychische krachten zich uiten en wel de eenigste, zoodat al de latere ontwikkelingsstadiën weggevaagd en ongedaan gemaakt schijnen. Deze buitengewone plasticiteit van de psychische ontwikkelingsvormen is, wat de richting waarin verandering mogelijk is betreft, niet onbeperkt; integendeel men kan zeggen, dat zij eene bijzondere neiging hebben tot terugvallen, tot regressie, want het komt wel voor, dat wanneer

een latere hoogere ontwikkelingstrap eenmaal verlaten werd, deze niet weder kan worden bereikt. De primitieve toestanden daarentegen kunnen altijd weder opnieuw op den voorgrond komen: het primitieve psychische is in den volsten zin des woords onvergankelijk.

De zoogenaamde zielsziekten moeten op den leek wel den indruk maken, als ware het geestes- en zieleleven aan vernietiging ten prooi gevallen. In werkelijkheid betreft die vernietiging slechts later verworven eigenschappen en ontwikkelingsvormen. Het wezen van de zielsziekte bestaat in een terugvallen tot vroegere toestanden van het affectleven en van de functionneeringswijze van den geest. Een uitstekend voorbeeld van de plasticiteit van het zieleleven levert de slaaptoestand, dien wij elken nacht trachten te doen intreden. Sedert wij ook dolle, onzinnige en verwarde droomen hebben leeren vertolken, weten wij, dat bij elk inslapen, wij ons van onze moeizaam verworven zedelijkheid als van een kleedingstuk ontdoen — om het des morgens weder aan te trekken. Door dit ontblooten loopen wij natuurlijk geen gevaar, daar wij onder den invloed van den slaaptoestand als het ware verlamd, tot inactiviteit gedoemd zijn. Slechts onze droomen kunnen van de regressie tot op een der vroegste stadiën van ons gevoelsleven iets openbaren. Zoo verdient het b.v. de aandacht, dat al onze droomen door zuiver egoïstische motieven worden beheerscht. Een van mijne Engelsche vrienden verdedigde eens deze stelling op eene wetenschappelijke vergadering in Amerika; een der aanwezige dames maakte de tegenwerping dat dit misschien voor Oostenrijk juist kon zijn, maar dat zij van zich en haar vrienden gerust mocht beweren, dat zij ook nog in den droom altruïstisch voelden. Mijn vriend, ofschoon zelf van het Engelsche ras, moest op grond van zijn eigen ervaringen bij droomanalyses de dame met klem tegenspreken: in den droom is ook de

edele *Amerikaansche* even egoïstisch als de *Oostenrijker*.

Ook de veranderingen dus, die onze aandriften ondergaan en waarop onze aanleg tot beschaving berust, kunnen onder den invloed der levensomstandigheden — blijvend of tijdelijk — weder ongedaan worden gemaakt. Zonder twijfel behooren de invloeden, die van den oorlog uitgaan tot de machten, die zulk een terugslag kunnen bewerken en daarom behoeven wij niet aan allen, die tegenwoordig in strijd met de beschaving handelen, allen cultuuraanleg te ontzeggen en mogen wij verwachten, dat in rustiger tijden de veredeling hunner driften weer op den voorgrond zal treden.

Misschien heeft ons echter bij onze wereldmedeburgers een ander symptoom niet minder verrast en niet minder doen schrikken dan het nederstorten van hunne ethische hoogte, dat ons zoo pijnlijk trof. Ik bedoel het gebrek aan inzicht, dat bij de beste koppen zich vertoont, hunne verstoktheid, hunne ontoegankelijkheid voor de meest klemmende argumenten, hunne critieklooze lichtgeloovigheid voor de meest lichtvaardige beweringen. Het is inderdaad treurig om aan te zien en ik wil er den nadruk op leggen, dat ik geenszins als verblinde partijganger al deze intellectueele fouten slechts in een der beide kampen aantref. Intusschen is dit verschijnsel nog gemakkelijker te verklaren en veel minder bedenkelijk, dan dat wat wij reeds behandeld hebben. Menschenkenners en philosophen hebben ons reeds lang er op gewezen, dat wij in het ongelijk zijn, als wij ons intellect voor eene zelfstandige macht houden en zijne afhankelijkheid van het gevoelsleven over het hoofd zien; dat ons intellect alleen dan betrouwbaar werkt, wanneer het niet onder den invloed van sterke gevoelsstroomingen staat; in het tegenovergestelde geval zou het zich eenvoudig als een werktuig van den wil gedragen en niet anders dan de daardoor gedicteerde conclusies leveren. Logische argumenten zouden dus machteloos staan tegenover affecten, die

door het eigenbelang worden opgewekt en daarom zou het strijden met bewijsgronden, — die om met FALLSTAFF te spreken even makkelijk overal te vinden zijn als bramen, — waar het op werkelijke belangen aankomt, zulk een onvruchtbaar werk zijn. De psychoanalytische ervaring heeft deze opvatting zoo mogelijk nog eens onderstreept. Zij kan elken dag bewijzen, dat de scherpzinnigste menschen plotseling alsof ze zwakzinnig geworden waren, van hun begripsvermogen verstoken zijn, zoodra datgene wat men hun wil doen inzien, bij hen op een gevoelsweerstand stuit, terwijl zij, wanneer deze weerstand overwonnen is hun geheele inzicht terugkrijgen. De verblinding op logisch gebied, die deze oorlog bij de beste van onze medeburgers te voorschijn tooverde is dus een secundair verschijnsel, een gevolg van hun staat van opwinding en naar wij hopen dan ook bestemd om daarmede weder te verdwijnen.

Wanneer wij op deze wijze onze van ons vervreemde medeburgers weder begrijpen, zullen wij de ontgoocheling ons door de tot grootere eenheden vereenigde menschen, de volkeren bereid, veel beter kunnen verdragen, want aan deze mogen wij slechts veel bescheidener eischen stellen. Zij toch herhalen misschien den ontwikkelingsgang der individuen en treden ons heden ten dage nog op een zeer primitieven trap der organisatie en der vorming tot hoogere eenheden tegemoet. Dienovereenkomstig is bij hen nog nauwelijks iets te bespeuren van de opvoedende kracht van den van buiten af inwerkenden dwang tot zedelijkheid, dien wij bij den enkeling zulk een invloed zagen uitoefenen. Wij hadden wel is waar gehoopt dat de geweldige door het verkeer en de productie geschapen gemeenschappelijke belangen, het eerste begin van een dergelijken dwang zouden hebben doen ontstaan, doch naar het schijnt laten de volken zich thans veel meer leiden door hunne hartstochten dan door hunne

belangen. Hoogstens voeren zij die belangen aan om de hartstochten te *rationaliseeren*; zij gebruiken hunne belangen als voorwendsel om de bevrediging van hunne hartstochten te kunnen motiveeren. Waarom nu eigenlijk de volkeren elkander geringschatten, haten en verafschuwen en dat ook reeds in vredestijd en elke natie de andere, dat is inderdaad een raadsel. Ik weet het niet. Het lijkt wel alsof al wat het individu zich op zedelijk gebied eigen maakte, wordt te niet gedaan als een grooter aantal of wel millioenen menschen samen vereenigd zijn, en dat dan slechts de primitiefste, oudste en ruwste psychische instellingen overblijven. In deze bedroevende verhoudingen zal misschien eerst eene pas laat optredende verdere ontwikkeling eenige verandering kunnen brengen. Doch een weinig meer waarachtigheid en oprechtheid alom in de betrekkingen tusschen de menschen onderling en tusschen hen en hunne bestuurders, zou ook voor deze verandering den weg kunnen effenen.

II. Onze verhouding tot den dood.

De tweede factor, waaraan ik toeschrijf, dat wij ons dermate vreemd voelen in deze eens zoo schoone wereld, waarin wij toch geheel thuis waren, is de verstoring van de tot dusverre door ons ten opzichte van den dood aangenomen houding. Deze houding was niet eerlijk en oprecht. Met *woorden* waren wij natuurlijk bereid te erkennen, dat de dood de onontkoombare einduitgang van alle leven zijn moet, dat een ieder onzer der natuur een dood schuldig is en er op voorbereid moet zijn deze schuld te betalen, kortom, dat de dood iets natuurlijks is, niet weg te redeneeren en onvermijdelijk. In werkelijkheid echter plachten wij ons te gedragen alsof het anders ware. Wij vertoonden de onmiskenbare neiging den dood op zijde te schuiven en uit het leven te elimineeren. Wij hebben gepoogd hem dood te zwijgen, getuige de Duitsche spreekwijze, dat men even

weinig aan iets denkt als aan den dood: den eigen dood natuurlijk! De eigen dood is dan ook iets, dat wij ons niet kunnen voorstellen en telkens als wij het beproeven, kunnen wij voelen, dat wij daarbij eigenlijk verder den rol van toeschouwer blijven vervullen. Zoo kon men het in de psychoanalytische school wagen te beweren, dat in den grond niemand aan zijn eigen dood gelooft of wat hetzelfde is: dat in het onbewuste een ieder onzer van zijne onsterfelijkheid overtuigd is.

Wat betreft den dood van iemand anders, van de mogelijkheid daarvan zal de beschaafde mensch, wanneer degeen van wiens dood er sprake is, het kan hooren, het zorgvuldig vermijden te reppen. Alleen kinderen zetten zich daaroverheen: zonder schroom bedreigen zij elkander met de kans op sterven en zelfs komen zij er toe om aan geliefde personen iets dergelijks in het gezicht te zeggen, als b.v.: „lieve mama, als jij dood bent, zal ik dit of dat". De volwassen beschaafde mensch zal ook niet licht den dood van een ander in zijn gedachtengang opnemen zonder zich zelf hardvochtig of slecht te vinden, tenzij hij door zijn beroep, dus b.v. als dokter of advocaat met den dood heeft rekening te houden. Het allerminst zal hij zich veroorlooven aan den dood van een ander te denken als daarvan voor hem meer vrijheid, grooter bezit of een betere positie het gevolg zou zijn. Natuurlijk is deze teerhartigheid niet van invloed op het optreden van sterfgevallen, doch wanneer zij hebben plaats gegrepen zijn wij telkens diep getroffen en zóó geschokt, alsof wij zoo iets voor niet mogelijk hadden gehouden. Wij zijn gewoon dan te wijzen op de toevallige aanleiding van het sterfgeval, op het ongeval, op de ziekte, de infectie, den hoogen leeftijd en verraden aldus ons streven om den dood in plaats van als iets noodzakelijks, als iets toevalligs van mindere beteekenis te beschouwen. Eene opeenhooping van sterfgevallen heeft voor ons een buiten-

gewone verschrikking. Tegenover den overledene zelf hebben wij een eigenaardig gevoel, bijna een soort bewondering als voor iemand, die iets zeer moeilijks heeft volbracht. Wij staken alle critiek, vergeven hem het onrecht dat hij ons eventueel mocht hebben aangedaan, het wachtwoord luidt: „De mortuis nil nisi bene" en wij voelen ons gerechtigd in zijn lijkrede en op zijn grafsteen uitsluitend op de meest waardeerende wijze van hem te gewagen. De eerbied voor den doode en het rekening houden met hem, dingen waar hij toch niets meer aan heeft, gaan voor ons boven de waarheid en voor de meesten van ons zeker ook boven datgene, waartoe wij in dit opzicht tijdens zijn leven ons verplicht hebben geacht.

Deze conventioneele wijze van voelen van den beschaafden mensch tegenover den dood bereikt haar hoogtepunt in onze algeheele verslagenheid, als het een van onze naastbestaanden is, een van onze ouders of een echtgenoot, een broer of zuster, een kind of een dierbare vriend, die door den dood werd achterhaald. Wij begraven met hem al onze hoopvolle verwachtingen, alle aanspraak op levensgenot, wij zijn ontroostbaar en willen er niet van weten den verlorene door iemand anders te vervangen. Wij gedragen ons als een soort *Asra*, die „mede den dood ingaan, wanneer degenen sterven, die zij beminnen."

Dit standpunt tegenover den dood heeft intusschen een grooten invloed op ons geheele leven. Het leven verarmt en wordt minder belangwekkend als de hoogste inzet in het spel des levens, het leven zelf, niet mag worden gewaagd. Het wordt even flauw en leeg als b.v. eene Amerikaansche flirtation, — waarbij het van voren af aan vaststaat, dat er niets gebeuren mag, — in vergelijking met eene continentale verliefdheid, waarbij beide partijen de ernstige consequenties steeds voor oogen moeten houden. De sterkte der gevoelens, die ons binden, de onverdragelijke intensiteit

van onze rouw en ons hartzeer, maken ons huiverig om voor ons en de onzen het gevaar op te zoeken. Wij wagen ons niet aan verschillende ondernemingen, die gevaarlijk zijn, maar waar we eigenlijk niet buiten kunnen, zooals vliegexperimenten, expedities naar vreemde landen, proeven met ontplofbare stoffen. Wij worden verlamd door de gedachte wie, als er een ongeluk gebeurt, voor de moeder de plaats van den zoon, voor de vrouw die van haar man en voor de kinderen die van hun vader zal innemen. De neiging om bij het opmaken van onze levensbalans den dood en de kans daarop niet mede in rekening te brengen, heeft tot noodzakelijk gevolg, dat wij een aantal dingen moeten schrappen en van zooveel moeten afzien. En toch luidde eens de leus van de HANSA: „Navigare necesse est, vivere non necesse!" De zee bevaren is noodzakelijk, in leven blijven niet.

Het kan dan ook niet anders of wij moeten wel in de wereld der verbeelding, in de litteratuur, in het theater vergoeding zoeken voor wat we hierdoor in het leven te kort komen. Daar vinden wij nog menschen, die weten te sterven, ja die het ook durven bestaan een ander te dooden. Daar alleen vinden wij ook de voorwaarde vervuld, waaronder wij ons met den dood zouden kunnen verzoenen, nl. deze, dat achter al de wisselvalligheden des levens wij steeds nog over een ander, een onaantastbaar leven zouden blijven beschikken. Het is toch al te bedroevend, dat het in het leven kan toegaan als in het schaakspel, waar één verkeerde zet ons kan dwingen den koning mat te geven, met het groote onderscheid evenwel, dat wij geen tweede, geen revanchepartij kunnen beginnen. In de wereld der phantasie vinden wij die menigvuldigheid van levens, die wij noodig hebben. Wij sterven in de identificatie met den eenen held, overleven hem echter toch en zijn bereid om op nieuw even ongedeerd met een anderen held ten tweeden male te sterven.

Het is duidelijk, dat de oorlog aan deze conventioneele gedragingen tegenover den dood een einde moet maken. De dood laat zich nu niet meer verloochenen; men is gedwongen aan hem te gelooven. De menschen sterven werkelijk, ook niet meer telkens een enkele, maar vele, dikwijls tienduizende op één dag. De dood is ook geen toeval meer. Het schijnt nog wel toeval of een bepaalde kogel den een of wel den ander zal treffen; maar deze andere kan zoo licht door een tweeden kogel getroffen worden en de opeenhooping der gevallen heft den indruk van toeval op. Inderdaad het leven is weer interessant geworden, het heeft zijn vollen inhoud teruggekregen.

Men zou hier de menschen in twee groepen moeten indeelen, en die, welke zelf in den strijd hun leven veil hebben onderscheiden van de anderen, die thuis bleven en slechts hebben af te wachten of zij iemand, die hun lief is aan den dood door verwonding, ziekte of infectie zullen verliezen. Het ware zeker zeer interessant eene studie te maken van de veranderingen in de psychologie der strijders, maar daarvan weet ik te weinig. Laten wij ons dus bepalen tot de tweede groep, waartoe wij zelf behooren. Ik zeide reeds, dat naar mijne meening onze verbijstering en de verlamming van ons praestatievermogen voor een goed deel te wijten zijn aan de omstandigheid, dat wij onze tot dusverre tegenover den dood ingenomen positie niet kunnen handhaven en nog geen nieuwe vermochten te vinden. Misschien kunnen wij een weinig verder komen, als wij ons psychologisch onderzoek toepassen op twee andere op den dood betrekking hebbende beschouwingswijzen, n.l. op die, welke wij aan den oermensch, aan den mensch van den voortijd mogen toeschrijven en op die andere, die in een ieder onzer bewaard bleef, maar onzichtbaar voor ons bewustzijn in de diepere lagen van ons zieleleven zich verborgen houdt.

Hoe de voorhistorische mensch tegenover den dood heeft gestaan weten wij natuurlijk slechts door gevolgtrekkingen en constructies, maar naar mijne meening hebben deze ons tamelijk betrouwbare gegevens geleverd.

De oermensch heeft op zeer merkwaardige wijze positie genomen tegenover den dood. Heelemaal niet consequent, integendeel vol tegenstrijdigheid. Aan den eenen kant heeft hij den dood in vollen ernst aanvaard, als opheffing van het leven erkend en in dezen zin zich er ook van bediend, doch aan den anderen kant heeft hij den dood ook weer geloochend en hem tot nul gereduceerd. Deze tegenstrijdigheid was mogelijk door de omstandigheid, dat hij tegenover den dood van iemand anders, van een vreemde, van zijn vijand een radicaal ander standpunt innam dan tegenover zijn eigen dood. De dood van den ander was hem welkom, gold als vernietiging van iets gehaats en de oermensch kende geene aarzeling om dien dan ook te veroorzaken. Hij was zonder twijfel een zeer hartstochtelijk wezen, wreeder en boosaardiger dan andere schepsels. Hij moordde gaarne en alsof dat van zelf sprak. Het instinkt, dat andere dieren zou weerhouden om soortgenooten te dooden en te verslinden, behoeven wij bij hem niet aan te nemen.

De oergeschiedenis van de menschheid is dan ook vol van moord en doodslag; nog heden ten dage is datgene wat onze kinderen op school als wereldgeschiedenis leeren, in hoofdzaak een onafgebroken reeks van volkerslachtingen. Het duistere schuldgevoel, waaronder sedert onheugelijke tijden het menschdom gebukt gaat en dat in vele godsdiensten zich tot het aannemen van eene *oerschuld*, eene *erfzonde* heeft verdicht, is waarschijnlijk de uitdrukking van eene bloedschuld, waarmede de menschheid der oertijden zich heeft beladen. In mijn boek „*Totem und Tabu*" (1913) heb ik de wenken van W. ROBERTSON SMIT, ATKINSON en CH. DARWIN gevolgd en den aard van deze oude

schuld willen raden en ik ben van meening, dat nog de leer van het hedendaagsche Christendom ons in staat stelt dien af te leiden. Wanneer Gods zoon, om het menschdom van de erfzonde te verlossen, zijn leven moest ten offer brengen, dan moet volgens het *jus talionis*, de wet van de wedervergelding, het oog om oog, tand om tand, bloed om bloed, deze zonde een doodslag, een moord zijn geweest. Deze alleen kon tot zoen het offer van een leven eischen. En wanneer de erfzonde een misdaad tegen den God-Vader was, dan moet de oudste misdaad van het menschdom een vadermoord geweest zijn, het dooden van den oervader van de primitieve menschenhorde, wiens herinneringsbeeld later tot Godheid werd verheven. [1])

De eigen dood was voor den oermensch zeker iets evenzoo onwerkelijks, iets wat men zich eigenlijk niet kan voorstellen, als nu nog voor een ieder onzer. Maar er bestond toch voor hem een geval, waarin de twee tegenstrijdige wijzen waarop hij op den dood was ingesteld, met elkander in botsing kwamen en in conflict geraakten en deze situatie kreeg eene groote beteekenis en werd rijk aan verstrekkende gevolgen. Zij deed zich voor wanneer de oermensch een van zijne nabestaanden zag sterven, zijne vrouw, zijn kind, zijn vriend, die hij zeker op gelijke wijze liefhad als wij de onze, want de liefde kan niet veel jonger zijn, dan de moordlust. Daar moest hij in zijn smart tot de ontdekking komen, dat men ook zelf zou kunnen sterven en heel zijn wezen kwam er tegen in opstand dit te moeten erkennen; ieder van deze geliefde personen was toch een stukje van zijn eigen lieve *Ik*. Aan den anderen kant kon zulk een dood hem ook weer naar den zin zijn, want in ieder van die geliefde personen school toch ook een stuk dat hem vreemd was gebleven. De wet van de

---

[1]) Zie Imago II. 1913. Die infantile Wiederkehr des Totemismus.

gevoelsambivalentie, die op den huidigen dag nog onze gevoelens ten opzichte van de door ons het meest geliefde personen beheerscht, gold in den oertijd zeker in nog onbeperkter mate. Derhalve waren deze geliefde afgestorvenen toch ook vreemden en vijanden voor hem geweest, en zij hadden een zekere hoeveelheid vijandige gevoelens bij hem wakker geroepen.[1])

De philosophen hebben beweerd, dat het intellectueele raadsel, dat door het beeld van den dood aan den oermensch werd opgegeven, hem tot nadenken zou hebben gedwongen en het uitgangspunt voor alle speculatieve beschouwing zou zijn geworden. Mij komt het voor, dat de philosophen hier te — philosophisch denken, dat zij te weinig met de primair werkende motieven rekening houden. Ik zou dus hunne opvatting nader willen bepalen en deze correctie willen aanbrengen: bij het lijk van den verslagen vijand zal de oermensch hebben getriomfeerd zonder aanleiding te vinden om zich met de raadsels over leven en dood het hoofd te breken. Niet het intellectueele raadsel en niet elk sterfgeval, maar het gevoelsconflict bij den dood van personen, die hoewel geliefd toch tevens iets vreemds en vijandigs voor hem waren, heeft den drang tot navorsching bij de menschen doen ontwaken. Dit gevoelsconflict in de eerste plaats schonk het aanzijn aan de psychologie. De mensch was gedwongen den dood onder de oogen te zien nu hij in het leed over den afgestorvene, hem zoo bitter had geproefd, maar aan den anderen kant wilde hij hem toch niet aanvaarden, daar het hem onmogelijk was zich zelf dood voor te stellen. Zoo ging hij in op een compromis, gaf ook voor zich zelf het bestaan van den dood toe, maar ontzegde hem de beteekenis van werkelijke vernietiging van het leven; bij den dood van zijn vijand

---

[1]) Zie Imago. Bd. I. 1912. Tabu und Ambivalenz. En »Totem und Tabu."

had hem elk motief daartoe ontbroken. Bij het lijk van den geliefden persoon dacht hij het bestaan van geesten uit en het schuldbewustzijn, door hem, wegens de bevrediging waarmede zijn gevoelens van rouw vermengd waren, gevoeld, maakte dat de eerste geesten, die hij zich schiep booze daemonen werden, die men moest vreezen. De door den dood veroorzaakte veranderingen brachten hem er toe het individu te splitsen in een lichaam en een ziel — oorspronkelijk in meer zielen —; op deze wijze liep zijn gedachtengang evenwijdig met het door den dood in gang gezette ontbindingsproces. De voortdurende herinnering aan den afgestorvene werd de grondslag voor het aannemen van andere bestaansvormen en gaf hem de idee van een voortleven ook na den oogenschijnlijken dood.

Deze latere existenties waren aanvankelijk slechts aanhangsels van het door den dood afgesloten bestaan, als schimmen, zonder veel inhoud en de er aan toegekende waarde was tot ver in de latere tijden zeer gering; als uitkomst om zich in het onvermijdelijke van den dood te leeren schikken, droegen zij nog maar een armzalig karakter. Laten wij ons even herinneren, wat de ziel van *Achilleus* aan *Odysseus* ten antwoord gaf:

»Herwaarts kwam ik uit nood, of *Teiresias* raad mij verschafte
Hoe ik terug mocht keeren naar *Ithaka's* rotsige bergstreek,
Want geen land van *Achaia* bereikte ik, noch in mijn landpaal
Zette ik voet, maar trof steeds kwaad. Gij echter *Achilleus*,
Niemand was er te voren of later als gij zoo gelukkig;
Want bij uw leven vereerden wij, zonen van *Argos* u eertijds
Zoo als een God, thans echter gebiedt gij als koning de dooden,
Hier thans wonende. Treur dus niet om uw sterven, *Achilleus!*"
Alzoo sprak ik; terstond antwoordde hij echter en zeide:
Spreek toch niet mij van troost bij den dood, roemruchte *Odusseus!*
Liever als een arm dagflooner eens anders akkers bebouwen,
Dienend een schamelen man, wien weinig vermogen ten deel viel,
Liever dan koning te wezen van al de verzwondene dooden.
Maar wil veeleer iets van mijn treflijken zoon mij verhalen;
Toog hij ten strijde of niet, om een kloek voorvechter te wezen?"
(Odyssee XI v. 479 en volgende. Vertaling van Mr. C. Vosmaer.)

Of in de krachtige bitter-parodistische bewoordingen van H. HEINE:

»Der kleinste lebendige Philister
Zu Stuckert am Neckar
Viel glücklicher ist er
Als ich, der Pelide, der tote Held,
Der Schattenfürst in der Unterwelt."

Eerst veel later gelukte het aan de godsdiensten om dit latere bestaan, dit hiernamaals als het meer op prijs te stellen, volwaardige te doen beschouwen en de beteekenis van het met den dood afsluitende leven tot slechts eene voorbereiding daarvan te verkleinen. Het was dan ook niet meer dan consequent om het leven ook naar het verleden te verlengen, om vorige existenties, zielsverhuizing en wedergeboorte te verzinnen, alles met het doel om aan den dood zijne beteekenis als opheffing van het leven te ontnemen. Zóó ver terug ligt het begin van de conventioneele verloochening van den dood, die wij bij den beschaafden mensch aantreffen.

Bij het lijk van den geliefden persoon ontstonden niet alleen de leer van de ziel, het onsterfelijkheidsgeloof en een machtige wortel van 's menschen schuldbewustzijn, maar ook de eerste ethische geboden. Het eerste en voornaamste gebod van het ontwakende geweten luidde: *Gij zult niet doodslaan.* Het werd verworven als reactie tegen de bevrediging van den achter den rouw verscholen haat tegen den geliefden doode, en werd langzamerhand zoover uitgebreid dat het ook tegenover den onverschillig latenden vreemdeling en eindelijk zelfs tegenover den vijand geldigheid verkreeg.

Met betrekking tot laatstgenoemde wordt dit gebod door den cultuurmensch niet meer zoo gevoeld. Wanneer de wilde worsteling van dezen oorlog tot eene beslissing zal zijn gekomen, zal ieder overwinnend krijgsman blijmoedig naar vrouw en kinderen huiswaarts keeren, zonder te toeven

en zonder zich te laten storen door de gedachte aan de vijanden, die hij in het handgemeen of door middel van de op grooten afstand treffende wapenen deed sneuvelen. Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de primitieve volken, die nog de aarde bewonen en die den oermensch zeker nader staan dan wij, ten opzichte van dit punt geheel anders voelen — of gevoeld hebben, zoolang zij niet den invloed van onze beschaving hadden ondergaan. De wilde — de Australiër, de Boschjesman, de Vuurlander — is geenszins een verstokte moordenaar; als hij van het oorlogspad als overwinnaar huiswaarts keert, mag hij zijn dorp niet betreden en zijne vrouw niet aanraken, voor en aleer hij zich tot zoen voor de door hem in den oorlog bedreven moorden, aan veelal langdurige en lastige boetedoeningen heeft onderworpen. Natuurlijk ligt de verklaring voor de hand: in zijn bijgeloof vreest de wilde nog de wraak van de geesten der verslagenen. Maar de geesten der gedoode vijanden zijn niet anders dan de projectie van zijn eigen met bloedschuld beladen kwade geweten; achter dit bijgeloof verbergt zich een stuk ethische fijngevoeligheid, welke voor ons cultuurmenschen is verloren gegaan. [1])

Vrome zielen, die zoo gaarne ons wezen van elk punt van aanraking met alles wat slecht en gemeen is, vrij zouden weten, zullen zeker niet nalaten uit het zoo vroegtijdig optreden en uit de nadrukkelijkheid van het verbod om te dooden, bevredigende gevolgtrekkingen te maken betreffende de sterkte van de ethische gevoelens, die ons moeten zijn ingeplant. Helaas bewijst dit argument nog meer voor het tegendeel. Een zóó sterk verbod kan alleen tegen een even sterken aandrang gericht zijn. Wat geens menschen ziel begeert behoeft men ook niet te verbieden, [2]) dat is van

[1]) Imago Bd. II. 1913. l. c.

[2]) Vergelijk de schitterende argumentatie van FRAZER geciteerd in Imago Bd. II, p. 377.

zelf uitgesloten. Juist de nadruk op het gebod: „gij zult niet doodslaan" geeft ons de zekerheid, dat wij van een eindeloos lange reeks van geslachten van moordenaars afstammen, wien zooals misschien ook nog ons zelf, de moordlust in het bloed zat. Het ethische streven van het menschdom — en over de sterkte en beteekenis daarvan behoeft men niet nurksch te smalen — is gedurende de ontwikkeling van de menschwording verworven en is, doch helaas in zeer verschillende mate, het erfelijk eigendom van de hedendaagsche menschen geworden.

Wij zullen nu den oermensch laten rusten en ons met het onbewuste in ons eigen zieleleven bezighouden. Wij steunen hierbij geheel op de onderzoekingsmethode der psychoanalyse, de eenige die tot zulke diepten toegang geeft. Wij vragen: hoe staat ons onbewuste tegenover het probleem van den dood? Het antwoord moet luiden: bijna juist zooals de oermensch. In dit opzicht, evenals in zooveel andere, leeft de mensch van den voortijd onveranderd in ons onbewuste voort. Welnu, ons onbewuste gelooft niet aan den eigen dood en gedraagt zich als ware het onsterfelijk. Wat wij ons „onbewuste" noemen, de diepste, uit aandriften bestaande lagen van onze ziel kent inderdaad niets negatiefs, geene ontkenning — tegenstellingen vallen daarin samen — en kent daarom ook niet den eigen dood, die voor ons niet anders kan zijn dan een negatief begrip. Het geloof aan den dood vindt dus bij geen van onze aandriften steun. Misschien is dit zelfs wel het geheim van den heldenmoed. Volgens verstandelijke redeneering is het rationeel dat de heldenmoed zou berusten op het oordeel, dat het eigen leven niet zooveel waarde kan hebben als sommige abstracte en algemeene goederen. Maar naar mijne meening zal toch vaker nog de instinktieve en impulsieve heldenmoed voorkomen, die met eene dergelijke motiveering zich niet ophoudt en eenvoudig weg met de geruststellende

verzekering van „Steinklopferhanns" uit de werken van ANZENGRUBER: „Es kann dir nix g'schehn," de gevaren trotseert. Of misschien dient die motiveering alleen maar om de weifelingen uit den weg te ruimen, die de aan het onbewuste eigen heldhaftige wijze van handelen kunnen belemmeren. De angst voor den dood, die ons vaker beheerscht, dan we wel weten, is daarentegen iets secundairs en spruit meestal uit schuldbewustzijn voort.

Aan den anderen kant aanvaarden wij den dood voor vreemden en vijanden en zijn wij even bereid als de oermensch, om zonder aarzelen hen daarmede te treffen. Maar hier vertoont zich toch een onderscheid, dat men in werkelijkheid als beslissend zal beschouwen. Ons onbewuste begaat den moord niet *werkelijk* doch denkt en wenscht zich die slechts. Maar nu zou het weer onjuist zijn deze *psychische* realiteit tegenover de *factische* geheel en al te verwaarloozen. Zij is van beteekenis genoeg en van verstrekkende gevolgen. Dag aan dag, om zoo te zeggen ieder uur ruimen wij in onze onbewuste opwellingen allen, die ons dwarsboomen, die ons beleedigd of benadeeld hebben uit den weg. „De duivel zal hem halen" en andere dergelijke uitdrukkingen, die zoo dikwijls in wrevel ons half schertsend over de lippen komen en die eigenlijk zeggen willen: hale hem de dood, zijn in ons onbewuste ernstig gemeende, sterke doodwenschen. Ja ons onbewuste moordt zelfs wegens kleinigheden en kent evenals de oude wet van DRACO in Athene voor misdaden geen andere straf, dan den dood en wel met eene zekere consequentie, want iedere aanranding van ons almachtig en zichzelf verheerlijkend *ik* wordt in den grond als Majesteitsschennis gevoeld.

Zoo zijn ook wij zelf, wanneer men ons naar onze onbewuste wenschen zou willen beoordeelen, evenals de oermenschen een bende moordenaars. Het is een geluk, dat al die wenschen niet de kracht bezitten, die de menschen in

den oertijd er nog aan toekenden;[1]) in het kruisvuur van onderlinge verwenschingen ware het menschdom — de beste en wijste mannen en de schoonste en liefelijkste vrouwen niet uitgezonderd — reeds lang geheel te gronde gegaan.

Met soortgelijke uitspraken vindt de psychoanalyse bij den leek meestal geen geloof. Ze worden als lasterlijke aantijgingen, die tegenover de verzekeringen van het bewustzijn als van nul en geener waarde worden beschouwd, afgewezen en met veel tact worden de zwakke aanduidingen, waardoor het onbewuste zich aan het bewustzijn pleegt te verraden, over het hoofd gezien. Daarom is het hier de plaats om er op te wijzen, dat vele denkers, die niet door de psychoanalyse beinvloed hebben kunnen zijn, de neiging van onze stille gedachten om heen te stappen over het verbod om te moorden en al wat ons in den weg staat op te ruimen, reeds duidelijk genoeg hebben gebrandmerkt. Eén beroemd voorbeeld voor vele:

In „Le Père Goriot" maakt Balzac eene toespeling op eene plaats in de werken van J. J. Rousseau, waarin deze schrijver den lezer de vraag voorlegt, wat hij wel zou doen als hij — zonder *Parijs* te verlaten en natuurlijk zonder kans op ontdekking — een ouden Mandarijn in *Peking*, bij wiens overlijden hij groot voordeel zou hebben, door het eenvoudig maar te willen, kon doen sterven. Hij geeft te kennen, dat hij voor het leven van dien grootwaardigheidsbekleeder niet veel zou geven. „Tuer le mandarin" is toen spreekwoordelijk geworden voor de geheime bereidvaardigheid hiertoe van ook de tegenwoordige menschen.

Er zijn ook een aantal cynische geestigheden en anecdotes, die in denzelfden zin getuigen, zooals b. v. de aan een echtgenoot in den mond gelegde woorden: „Als één van ons beiden mocht komen te sterven, dan verhuis ik

---

[1]) Zie Imago Bd. II 1913, Allmacht der Gedanken p. 10

naar *Parijs*". Zulke cynische aardigheden zouden niet mogelijk zijn, als ze niet eene verloochende waarheid hadden mede te deelen, waarvoor men niet mag uitkomen, wanneer zij in ernst en onverbloemd wordt uitgesproken. Maar in scherts, dat is bekend, mag men zelfs de waarheid zeggen.

Evenals voor den oermensch, bestaat er ook voor ons onbewuste eene bepaalde situatie, waarin de twee tegenstrijdige wijzen van voelen tegenover den dood met elkander in botsing komen en in conflict geraken: de eene die den dood als vernietiging van het leven erkent en de andere, die van zijne werkelijkheid niet wil weten. En dit grijpt in dezelfde omstandigheden als in den oertijd plaats, n.l. bij den dood of bij dreigend doodsgevaar van iemand die ons lief is, van een ouder of een echtgenoot, een broer of zuster, een kind of een dierbaren vriend. Deze geliefde personen behooren ons toe, maken deel uit van ons Ik, maar aan den anderen kant zijn zij voor een deel voor ons ook weer vreemden, ja zelfs vijanden. Met uitzondering van zeer enkele situaties is aan zelfs onze innigste en teederste liefden een klein stukje vijandigheid gekoppeld, dat in staat is den onbewusten doodwensch op te wekken. Uit dit conflict van ambivalente gevoelens nemen echter niet zooals vroeger de leer der ziel en de zedeleer hun oorsprong, maar de neurose, die ons een diepen blik ook in het normale zieleleven vergunt. Hoe dikwijls hebben de artsen, die de psychoanalytische behandelingsmethode toepassen, al niet te doen gehad met het symptoom van overdreven bezorgdheid over het wel en wee van naastbestaanden of met ten eenenmale ongegronde zelfverwijten na den dood van een geliefden persoon. De studie van deze verschijnselen heeft hun over de verbreiding en de beteekenis van de onbewuste doodwenschen geen twijfel gelaten.

De leek voelt een buitengewoon afgrijzen van de mogelijkheid van deze gevoelens en beschouwt dezen afschuw als een wettig bewijs voor de gegrondheid van zijn ongeloof tegenover de beweringen der psychoanalyse. Naar mijne meening ten onrechte. Het is niet de bedoeling om ons liefdeleven tot iets minderwaardigs te verlagen en dit geschiedt dàn ook in geenen deele. Ons begripsvermogen en ons gevoel komen er wel is waar tegen in opstand om op dergelijke wijze liefde en haat samen te koppelen, maar met dit koppel tegenstrijdige gevoelens arbeidende, gelukt het aan de natuur de liefde steeds frisch en wakker te houden, om haar tegen de achter haar loerende haat te beveiligen. Men kan gerust zeggen, dat wij de schoonste bloesems van ons liefdeleven aan de reactie tegen den vijandigen aandrang te danken hebben, dien wij in het diepst van onze borst bespeuren.

Laten wij nu het bovenstaande samenvatten: ons onbewuste is voor de voorstelling van onzen eigen dood even ontoegankelijk, tegenover den vreemde even moordlustig, tegenover den geliefden persoon evenzeer van tegenstrijdige gevoelens vervuld (ambivalent) als de mensch van den oertijd. Maar hoever hebben wij ons in de beschaving in onze conventioneele wijze van voelen tegenover den dood, van dezen oertoestand verwijderd!

Het is gemakkelijk te zeggen, hoe de oorlog op dezen toestand van inwendige tweespalt moet inwerken. Hij stroopt als het ware de later verworven beschavingslagen van ons af en laat den oermensch in ons weer te voorschijn komen. Hij dwingt ons weer helden te zijn, die aan hun eigen dood niet kunnen gelooven; hij stempelt de vreemden tot vijanden, wier dood men behoort te veroorzaken of te wenschen; hij geeft ons den raad ons over den dood van geliefde personen heen te zetten. De oorlog is echter niet af te schaffen; zoolang de bestaansvoorwaarden der volken zoo

verschillend zijn en zij elkander wederkeerig zoo sterk afstooten, zullen er oorlogen moeten zijn. Maar dan rijst de vraag: Moeten dan niet wij het zijn, die toegeven en ons aan hem aanpassen? Moeten wij niet erkennen, dat in de wijze waarop wij als beschaafde menschen positie namen tegenover den dood, wij psychologisch weder eens boven onzen stand geleefd hebben, moeten wij niet veeleer omkeeren op onzen weg en de waarheid voor hare volle waarde aanslaan? Ware het niet beter, den dood de plaats in de werkelijkheid en in ons gedachtenleven die hem toekomt, in te ruimen en ons tot nu toe tegenover den dood zoo zorgvuldig onderdrukt onbewust gevoel, een weinig meer op den voorgrond te laten komen? Dat moge geen streven naar hooger schijnen, ja veelmeer in menig opzicht een stap achterwaarts, een regressie, maar het heeft het voordeel meer rekening te houden met de waarachtigheid en ons het leven weer beter dragelijk te maken. Het leven te dragen, blijft immers toch de eerste plicht van alle levenden. De illusie verliest hare waarde, wanneer zij ons daarbij stoort.

Wij herinneren ons de oude leus:

Si vis pacem, para bellum.

Indien gij den vrede wilt bewaren, bereid U dan ten oorlog.

Aangepast aan het tijdgewricht waarin wij leven, zou zij moeten luiden:

Si vis vitam, para mortem.

Indien gij het leven wilt kunnen uithouden, richt U dan in op den dood.
